

Riedl nem szerepel a *Haladó kritikánk* *Adyig* című szemelvénygyűjteményben (1952). Pedig ő volt az első, aki egyetemi katedrán Adyról beszélt. (Közvetlenül utána Bartók György hirdetett előadást Adyról.) Főll kellene kutatni és kiadni sürgősen a ma már műemlék értékű Riedl-kollégiumnak a szövegét. Aki tudja, hogy még a harmincas években is bűnnek számított, állásban, akadémiai tagságban mellőzést jelentett és a nemzetietlenség bélyegét vonta maga után Adyt „védelmezni”, — kellőképpen értékelni fogja Riedl merészségét.

Egyszer az Andrássy-úton hazafelé menve arra biztatott, hogy igyekezzem közelebb hozni egymáshoz az Ady-ellenesek és Ady-rajongók pártját. Gyöngye erőmtől lehetetlent kívánt, de ez a célkitűzése mindenesetre Ady mellett állásfoglalás volt.

Egyébként Riedl volt abban is az első, hogy Arany és a hatvanhetes magyarság irodalmi ellenzékét — Vajda Jánost, Reviczky Gyulát, Komjáthy Jenőt — előadásaiban befogadta az egyetem és a tudomány bástyái közé.

Merészen szókimondó magatartást áruolt el Riedl a múlt hagyományaival szemben is. A XVI. századot így jellemezte egyik előadásában: „A század *kultúrájában* igen fontos, nagy esemény a parasztlázadás. Ebben a korszakban a parasztot elnyomják, sőt arra kötelezik, hogy nem hagyhatja el a földesúr birtokát. A parasztnak nem voltak tagjai a magyar szent koronának. A parasztnak nem állott a magyar király alatt. A parasztnak a földesúr alatt állott...”

Bizonyára Riedl ejtette ki elsőnek irodalmi tanszéken Marx nevét: „Petőfi nem volt szocialista. Nem is lehetett az, mert nem ismerte az újkori szocializmus megalapítójának, Marxnak elveit... De költészete azért kifejezi, ami a szocializmusban örökkévaló: az emberi érték függetlenségét a véletlen vagyoni viszonyoktól, a szegények védelmét a gazdagokkal szemben, a nyomorultak emberi méltóságra emelését.”

A negyvennyolcas törekvéseket így jellemezte: „A magyar demokrácia legsürgősebb célja a jobbágyok teljes felszabadítása volt, megdöntése azon Magyarországnak, melyben még rendek, különböző jogokkal bíró osztályok voltak... Ezeket az eszméket fölkarolta Kossuth: *osztálykülönbségek nélküli*, független Magyarországot!”

Riedl humanizmusára jellemző, hogy az első világháború kellős közepén, mikor a háromszázéves Shakespearenek hódolva (1916) annyi meglepő adattal gazdagította a brit költő magyarországi továbbélésének ismeretét, felhasználta a filológiát a béke ígéinek hirdetésére: „Mi még az iszony és gyűlölet napjaiban is tartjuk az emberiség szellemi szolidaritását.”

*

Sokat foglalkozott szemináriumi óráin Arany Őszikéivel. Különösen melegen idézte a névtelen sírkövet, amelyre csak egy szó volt vésvé: *Fuít*.

Elhagyatva, kórházi ágyon halt meg, röviddel anyja temetése után. A világegyetembe való visszaolvadás gondolata foglalkoztatta. Mikor már beszélni nem tudott, egy papírlapra írta: *Asylum meum aeternitas*. Ez volt végszava. Nyilván sírföldraknak szánta. Oda is került. Születésének 1956. szeptember 12-én lesz a századik évfordulója.

FARKAS ZOLTÁN

ELEK ARTÚR EMLÉKEZETE

Egy nemeslelkű és kiváló íróbarátomról szeretnék megemlékezni. Elek Artúrról, aki a század első felében egyike volt a magyar művelődés leghasznosabb tényezőinek. Finom érzésű, nagytudású, kitűnően író esztéta és kritikus volt, aki legfőképpen mint képzőművészeti író jeleskedett. Ezen a téren a legelsőik közül való s ezért munkálkodásának emlékét a mai kornak is hálás szeretettel kell megőriznie.

Született 1876-ban Budapesten. Gyermekkorát és ifjúságát hogyan és hol élte le? Nem tudom. Sohasem szeretett önmagáról beszélni, mi pedig nem kérdeztük. De sejthető, amit évekkel ezelőtt a fiatalágában hozzá közelállók állítottak, hogy egy-egy novelláskötetének néhány elbeszélésebe gyermekkorának, fiatalágának emlékeit szötte be. Szerintük Felső-Magyarországon kellett hosszabb ideig élnie.

Bizonyos, hogy gimnáziumot végzett, s hogy az egyetemre is járt a filozófiai fakultásra. De tanulmányait állítólag nem fejezte be. Irodalmi és képzőművészeti kérdések érdekelték. Írogatott is, de próbálkozásaiából, megjelent írásaiából nem őrzött meg egyet sem. Csak 1907-ből tette félre két cikkét, melyet a Lyka Károly szerkesztette Művészetbe írt. Mindkettő élelméjű és a felvetett kérdések mélyére látó könyvismertetés.

Hogy, hogy nem, újságíró lett belőle. Bizonyára kenyérkereset végett. Belépett az 1908-ban megalakult Az Újság szerkesztőségébe. Ismeretségbe került Osvát Ernővel, az új írók nagy feléledőjével és buzdítójával s azokkal az írókkal, akik 1908-ban a Nyugatot megalapították. Osvát felismerte benne a tehetséget és foglalkoztatta. E lek néhány évig nem volt tisztában azzal, hogy mely műfajban nyílik előtte hivatás. Szépiírói vágyai is voltak. Ennek emlékéét őrzi a Nyugat kiadásában megjelent Álarcosmenet című novelláskötete.

Móricz Zsigmond, Schöpflin Aladár, Szini Gyula, Szilágyi Géza ismertették a sajtóban. Nagy elismeréssel voltak iránta, de mindegyikük hangoztatta, hogy inkább lírai, mint epikus természetű. Önvallomások, önmegfigyelések szülötte, s hogy közönségsikerre alig számíthat. — Legyünk őszintébbek: e novellák arról tanúskodnak, hogy Elek nem született elbeszélőnek. Egzaltált írásmódjuk nem kelti az olvasóban ugyanazt a lelkesedést, amelyet Elek írásuk közben érzett, sokszor irreálisok, túlfeszítettek, elmosódók. Elek is érezhette ezt, mert többé nem próbálkozott a szépirodalommal. Egy azonban bizonyos, hogy már novelláskötetében is gazdag nyelven, jól, sokszor erőteljesen és gyönyörűen írt.

Másik próbálkozása Amerika nagy költőjéről Poe Edgarról szóló két tanulmánya volt. Hogy a fölötté gazdag angol nyelvű szépirodalomból éppen Poet választotta, jellemző életének erre a korára. A legnyugtalanabbal, a legszerencsétlenebbel, a legproblematicusabbal, legfantasztikusabbal foglalkozott. Maga is nyugtalan lelki állapotban leledzhetett, míg rátalált a maga útjára. A Poe tanulmányi nem keltett különösebb feltűnést. Eleknek ezt éreznie kellett, de azt is látnia, hogy az irodalmi tanulmányra egy csomó elhivatott készülődik vele együtt. Bizonyára jókora lelki küzdelmébe került, hogy erről a témakörrel is lemondjon — egyelőre. Csak így, mert férfikora derekán és kezdődő öregségében is állandóan foglalkozott egy nagy tervvel, hogy megírja Stendhalról tervezett művét. Sokat beszélt erről nekem és ennek köszönhetően, hogy Stendhal Chroniques italiennes-jét magyarra fordíthattam.

Ahová Elek visszavonult, az a képzőművészeti irodalom volt. S most, hogy hosszú évek múltán átélveztem ilyen írásait, ismét kétségtelessé vált előttem, hogy jól tette. Itt találta meg azt a nyugalmat, melyre sóváragva vágyakozott. Mert hiszen alapjában családott, meghasonlott ember volt, akivel születésétől kezdve rosszul bánt a sors. Egy súlyos testi hibának súlyos átkát hurcolta magával egész életén át, egyik lábszárára sánta volt, csak botratámaszkodva, ugrásszerű bicéggel tudott járni. Ettől nagyon sokat szenvedett, de mint egyéb bűjéről, bánatáról, erről is csak a legritkább esetben beszélt. A testi hiba nem tette gonosszá, sőt nemezebbé, jobbá, megértőbbé, megbocsátóbbá.

Képzőművészeti írói tevékenységét egyrészt a Nyugatban, másrészt az Az Újságban fejtette ki. Az Az Újság úgynevezett liberális lap volt. Alapításakor azok csoportosultak köréje, akik Tisza Istvánt támogatták, majd az első világháború után Bethlen Istvánt követték. Lassanként majdnem az egész nagy kapitalista osztály rokonszenvét és támogatását élvezte. Általában a nyugati műveltség felé tájékozódó rétegekre számított. Nem volt olyan kispolgári jellegű, mint a Pesti Hírlap, mely feltételes ellenzékiességével és alacsonyabb színvonalával sokkal több olvasót szerzett magának. Az Újság szerkesztője, irányítója és tulajdonosa Ágai Béla és Kóbor Tamás volt, a munkatársak Szöllösy Zsigmond, Kemény Simon, Bródy Sándor és éveken át Móricz Zsigmond — mind nyugateurópai szellemben próbálták írni a lapot. — Nagyszájú hazafiaskodás helyett inkább mérsékelt reformok hívei voltak és a mind intenzívebb művelődés hívei. Látták a magyar élet sok minden visszasságát, hibáját, de abban a hitben éltek és ezt hirdették is, hogy a bajokat orvosolni, kikerülni a polgári társadalom szabadelvűsége hivatott.

Eleket Ágai szívesen fogadta a szerkesztőségben és rövid idő múltán meggyőződött munkája értékességéről, megbízhatóságáról, frásztudásáról. Szabad kezét engedett neki a képzőművészeti rovatban. Kezdetben néha az öreg és fáradt Keszler József is írt képzőművészeti dolgokról, de rovatvezetésre már nem volt alkalmas, sőt ez kissé derogált is neki.

Eleknek azonban nem. Fáradhatatlan buzgalommal látott teendőihez. Ágai jól ismerően Az Újság olvasótáborának igényeit, melyekben gyűjtő létere ő is osztozott, bő teret adott új munkatársának, kinek a szerkesztőségben bőbeszeden állottak rendelkezésére külföldi lapok. Így nemcsak a hazai, hanem a külföldi eseményeket is éberben figyelhette. Ha összehasonlítjuk az Az Újságot az akkori többi magyar napilappal, megláthatjuk, hogy képzőművészeti rovata jóval terjedelmesebb, dúsabb volt a többiekénél, melyek hasábjait vagy a politika falta fel, vagy a szenzációvadászó riport, vagy pedig a soronként megfizetett közlemény. Elek figyelme mindenre kiterjedt, kiállításokra, építkezésekre, művészeti mozgalmakra, kimagasló művészekre, egyesületekre, könyvekre, még ha nem is az Athenaeumnál jelentek meg,

melynek érdekköréhez Az Újság is tartozott. Mondanom sem kellene, hogy mindig a közérdek vezette tollát, a haladás, a lelki gazdagodás ügye. Ez nem is lehetett másképpen annál, akit baráti viszony kapcsolt Osvát Ernőhöz, Babits Mihályhoz, Móricz Zsigmondhoz, Fülep Lajoshoz, Beck Ö. Fülöphöz, Réti Istvánhoz, Petrovics Elekhez.

Móricz Zsigmond egy kéziratban maradt felköszöntőben ekképpen aposztrófálta Eleket 50. születése napján: „Nem is bírtam volna ki, ha valaki nem lett volna a szerkesztőségben, aki mindjárt a legelső napokban halk mosollyal és bölcs csöndességgel reám figyelt, mellém biccent, reám nézett és azóta húsz éven át egyenlő meleg és áldozatos kitartással itt is van: velem úgy, mint sok mással, akiben jóságot és baráti érzésre vágyó gyöngédséget érzett. Szóval a lapnak egy munkatársáról van szó, egy magas kétfelé lobbánó hajú, s minden okos és jó dolog felé lobbánó lelkű emberről. Ez a munkatárs a legnagyobb regiszterrel bírt számomra: mert ő egyrészt értette a lapcsinálásnak számomra elérhetetlen mesterségét, de másrészt olyan kincsekkel bírt, amelyek nekem szintén elérhetetlen ábrándul hatottak. Tudott nyelveket, egy sereget (német, francia, angol, olasz) s nemcsak tudott, mert mit ér az, ha valaki négy-öt nyelven mond együgyűséget s olvas ponyvaregényt, — ő mindezen nyelveken bölcs volt. Ismerte az illető nyelv irodalmát s áttekinthető volt az egész közép-európai irodalom fejlődéséről és csúcsairól s jelen törekvéseiről... Mennyit tanultam tőle s oly rengenegen, akik vele együtt voltak... Utazott, de nem az osteriákon és vasúti menetrenden keresztül vezetett el útjaira: nem arról beszélt, hogy »Bolognában nagyszerűen ettem egy kis zugban«, hanem a műtörténéz biztos és szakavatott, szerény, egyszerű tudásával. Kinyitlak előttem Európa összes múzeumai. Aki sokat tud, az érzi, hogy még mennyit tudhatna. S ez a munkatárs azt mímelte polihistor tudományával, hogy semmit se tud. Pedig valamit aztán igazán tökéletesen tudott: embereket megbecsülni. Emberi érték előtt meghódolni, azt elismerni és segítségére lenni. Humanista volt a szó mindennemű legszebb értelmei szerint. Nem tudom a humanista tudományok tették-e oly őszinte HOMO-vá, vagy mert ez volt s ezért volt képes megérteni az emberi lélek mindennemű tiszta művészi megnyilatkozását. Úgy gondolom, hogy joga van bárkinek arról is vallomást tenni, hogy láttatik egy EMBER, aki lelkének harmoniájában s szívének intenzív jóságában emberek tud segítségére lenni. Mert ha Elek Artur feláldozta nevét s évtizedeken át névtelen sorokban öntötte szét a lelkében felgyűlt kincseket: annak bizonyára megvan az istenrendelte oka. De azzal nem lett kisebb az ő bécse. Mert ha a FÁROSZ áldott, aki a zajló tengeren mutatja az utat a vergődő hajósnak, áldott minden gyertyaszál, mely önmagát emésztve ad világosságot az éjszakában vergődő lelkeknek?».

Rovatvezetői helyzetében valósággal őrszemet állott a képzőművészet mezején. Minden esetben felszólt, mikor igazságtalanságot vélt felfedezni, vagy pedig a művészeti életre káros jelenségeket észlelt. Két esetet emelünk ki, mindkettő érdekes korszakot is ad. Vegyük elsőnek Petrovics Eleknek, a Szépművészeti Múzeum felejtethetetlen főigazgatójának, reorganizátorának igazságtalan nyugdíjaztatását. Petrovics 1914 óta volt vezetője a múzeumnak, mikor Hóman Bálint az 1935. év nyarán nyugdíjba küldte, mert betegsége állítólag gátolta teendői elvégzésében. Hogy a miniszter készülődik erre, annak hírért már júniusban suttogták. Elek azonnal tiltakozott, felsorolva Petrovics érdemeit. De hiába volt mások közbelépése is, a nyugdíjazás mégis bekövetkezett. Oka természetesen nem az volt, amire a minisztériumban hivatkoztak, mert Petrovics a betegágyból is kitűnően igazgatta múzeumát, hanem a minden téren mindinkább érvényesülő reakció.

A Múcsarnok körül csoportosult tehetségtelen gárdának, mely Hóman Bálint minisztersége alatt mind nagyobb befolyásra tett szert, évek óta gyűlöletes volt Petrovics működése. Szerintük „destruktív” volt, mert múzeumában a nagyhányaiaknak, majd az utánuk következő kiváló haladó festőknek adott teret a falakon és nem az ő silány műveikkel tömte meg.

Eleket valóságos láz fogta el Petrovics távozása miatt. Számos cikkben magasztalta érdemeiért és támadta a helyébe kinevezett Csánky Dénest, anélkül azonban, hogy ennek festői érdemeit kétségbevonja volna, de a főigazgató székére nem tartotta hivatottnak. Éberen figyelte minden intézkedését. Sok vigasztalót nem talált bennük, de annál többet Hoffmann Edít működésében, akit Csánky teljesen szabadjára eresztett, hogy mentől több grafikai kiállítást rendezzen, melyek nagy sikerében, nézete szerint Csánky is részt vett.

A másik nem kevésbé jelentős esemény volt az 1931. évi múcsarnoki botrány, mely úgyszólván az egész magyar értelmiséget, de különösen a budapestit hónapokon át foglalkoztatta. Majdnem negyed század választ el minket tőle, legfeljebb csak az idősebb emberek közül emlékeznek rá vissza néhányan, mint ahogy a mai frői fiataloknak sejtjelme sincs arról, hogy milyen nehézségekkel kellett megküzdeniök azoknak, akik képzőművészet terén a reakció ellen küzdve a haladás, a jó magyar művészet ügyét iparkodtak szolgálani.

A Múcsarnokot megszálló kistehetségű, vagy tehetségtelen művészek, egy pár érdemes múltú, idős festő mögé bújva, őket cégerül használva, évek óta tervszerű harcot folytattak minden újonnan jelentkező művészeti irány és tehetség ellen, ha azt magukra kényelmetlen-

nek, károsnak, anyagi érdekeiket sértőnek vélték. Ez a harc már a nagybányaiak háttérbe szorításával kezdődött. Egymásután csoportosan kellett kirajzani a művészeknek, hogy új egyesületet alapítsanak. Így jött létre a Kut, a Kéve legvégül pedig a Szinyei Társaság, a Múcsarnoknak legfájdalmasabb művészi egyesülés. Hiszen benne olyan művészek csoportosultak, akik az állami vételekben a Szépművészeti Múzeumban, a budapesti sajtóban, és a vásárló gazdagok osztályában mindjobban érvényesültek. A Múcsarnok ügye a sajtóban sem állott valami fényesen. Lelkes támogatója csak a Pesti Hírlap volt, feltételeesen még a Magyarországra is számíthatott.

A Múcsarnok épülete felett a főváros jóvoltából a Képzőművészeti Társulat — ez volt a múcsarnokiak hivatalos neve — rendelkezett. Lassanként kiszorítottak belőle minden jelentős művészt. Végül 1930 őszén radikális eszközhöz nyúltak, kizárták a tagdíjhátralékosokat, mert közöttük így lehetett eltávolítani Csók Istvánt, Fényes Adolfot, Glatz Oszkárt, Iványi-Grünwald Bélát, Katona Nándort, Magyar-Mannheimer Gusztávot, Márk Lajost, Nagy Sándort, Olgyay Ferencet, Perlmutter Izákokat, Révész Imrét, Réti Istvánt, Rudnay Gyulát, Vaszary Jánost, Zádor Istvánt, Benkhardt Ágostont, Tornyai Jánost, Thorma Jánost, Nyilassy Sándort, Ligeti Miklóst, Kisfaludi-Stróbl Zsigmondot, Simay Imrét.

Elek 1929. október 9-én felháborodott cikket írt erről a merényletről. Többek közt ezt írta: A Képzőművészeti Társulat kiközösítette magából a magyar művészetet. Nem kereszük az okokat, azok nyilvánvalóak: a kicsinytehetségűek erőszakos klikkje művelte ezt a szégyent. Minthogy ez azonban súlyos visszaélés és súlyos megkárosítása a művészet érdekeinek, itt az ideje, hogy a főváros végre közbelépjen és kivége a Múcsarnokot a Képzőművészeti Társulat kezéből. A társulat jóhiszemű nem művész vezetői valójában engedelmes játékszerei az intrikusoknak és az erőszakos hatalomra törőknek.

Erre a támadásra a Képzőművészeti Társulat helyreigazító nyilatkozatot küldött be másnap, melyben azt magyarázta, hogy betartotta az alapszabályokat, melyek jogot adnak a tagdíjhátralékosok törlésére.

Az Az Újság közölte ugyan a helyreigazító nyilatkozatot okt. 11-én, de Elek még egyszer jól megnyomta a tollat: „A Képzőművészeti Társulat igazgatóságának nyilatkozata megtámogatja vádunkat. Nem vontuk kétségbe azt, hogy szabályzatának paragrafusai szerint a társulat jogosan járt el, mikor kizárta testületéből a magyar művészetet. A valóság azonban az, hogy az elsorolt művészek híján a Képzőművészeti Társulat és bizottságai mindent inkább képviselhetnek, mint a magyar művészetet. Bizonyosság reá azok a kiállítások, melyeket a társulat minden esztendő őszén, telén és tavaszán rendez. Azokkal lejárhatja a magyar művészet tekintélyét és demoralizálja a közlést...”

A Képzőművészeti Társulat erre sajtó útján elkövetett rágalmazás és becsületsértés miatt pert indított Elek Artur ellen. Az első tárgyalást ez ügyben 1931. április 23-án tartották. Mindkét fél számos tanút jelentett be. A bíróság helytadott a bizonyítási kérelemnek és elrendelte a teljes bizonyítást.

Érdemleges tárgyalásra azonban csak egy év múlva, azaz 1932. április 21-én került a sor. Egymásután négy főtárgyalást tartottak, az utolsón, május 4-én hirdették ki az ítéletet. A bíróság elnöke Méhes Ignác volt. Egész viselkedéséről lerítt, hogy fogalma sincsen művészeti kérdésekről s hogy ellensége a haladó művészetnek. Két szavazóbíró ült mellette, az egyik szederjes arcú, apoplektikus külsejű öreg egyik fáradt szemhéját lehúnyva úgy tett, mintha figyelne a tárgyalást, a másik sovány kis ember, aki szintén passzív viselkedett és szemmel láthatólag halálosan unta az ügyet.

A tárgyalási terem mind a négy napon zsúfolásig megtelt közönséggel. Művészek, frók, újságírók seregestül jöttek el, soraikban látni lehetett Móricz Zsigmondot, Babits Mihályt, Gellért Oszkárt, Schöpflin Aladárt. Az összes lapok elküldték gyorsíróikat és legjobb tudósítóikat, akik pártállásuk szerint foglaltak állást. Elek mellett írt természetesen Az Újság, a liberális lapok, azaz a Nyolc órai Újság, Az Est, a Magyarország, Esti Kurír. Ellene csak a Pesti Hírlap és a Magyarország, míg az Ujnemzedék és a Nemzeti Újság, a katolikus lapok közömbösek voltak.

A tárgyaláson kihallgatott művészek közül Elek igazsága mellett vallottak: Márk Lajos, Márffy Ödön, Ligeti Miklós, Csók István, Zádor István, Réti István, aki ekkor a Képzőművészeti Főiskola rektora volt. Elek ellen tanúskodtak: Zala György, Kukán Géza, aki lehangosabbja volt a Múcsarnok tehetségtelenjeinek, Karlovsky Bertalan, Márton Ferenc, aki szokása szerint jóízűsködött egészen a bohóckodás határáig, úgyhogy többször is megnevetette a hallgatóságot. Különbön Zala, ez a Mayerből szélső magyarrá vedlett sváb, sem fukarkodott a kiszólásokkal. Többek közt azt hangoztatta, hogy a francia avantgardistákat, akik Pesten kiállítottak Charentonba kellene küldeni, azaz a francia Lipótmezőre s hogy magyar híveik, követőik szanatóriumba valók.

A megidézett művészeti frók közül Lyka Károly (akkor főiskolai tanár is), Kárpáti Aurél, Rabinovszky Máriusz, Mihályfi Ernő, Farkas Zoltán, Elek állításainak helyeslésével és kiegészítésével tettek vallomást a Múcsarnokban folyó garázdálkodásról.

Számos laikust is kihallgattak. Ugron Gábor és Fruchter Lajos a gyűjtő, állottak Elek mellé. A fővárosnak a műcsarnokiakkal egy követ fújó tisztviselői, akik szintén ludasok voltak a bajokban, vagy a K. T. mellett nyilatkoztak, vagy óvatosan kerültek az állásfoglalást.

Külön kell azonban Cholnoky Jenő földrajztanár viselkedéséről megemlékeznünk, aki dühtől remegő hangon adta elő, hogy a műcsarnoki választmányak korbáccsal kellene kiverni termeiből a moderneket, mint ahogy Krisztus kiverte a templomból a kufárokat.

Elek után a tárgyalás második hőse (így nevezték el a lapok) Rózsa Miklós volt, aki mint ügyvéd Elek védelmét vállalta. Egy éven át a legnagyobb gondnal készült fel a perre. Igen sok adatot szolgáltatott neki Herman Lipót, aki évek óta gondosan jegyezte fel a Képzőművészek Egyesülete elkövetett visszaéléseit. Személyes oka is volt reá, mert nem vették fel az egyesületbe, még pedig azért, mert nem tartották művésznek. Rózsa szakadatlanul kérdéseket tett fel a tanúkhöz. Az Elek-elleneseket keresztkérdésekkel iparkodott zavarba hozni: de nemcsak zavarba hozta őket, mert némelyikük, például Zala és Bosznay féktelen dühre is gerjedt. Az Elek mellett tanuskodókat is faggatta, egy csomó kérdést próbált hozzájuk intézni, hogy a műcsarnokiak mesterkedéseit még részletesebben feltárja. De ez nem sikerült, mert Méhes tárgyalási elnök félbeszakította, sőt jó egy párszor rendre is utasította. Háromórás védőbeszédében Rózsa felsorolta mindazt, amit a Műcsarnok ellen és Elek mellett elmondani lehetett.

Maga a vádlott, pedig érzékeny és lobbanékony természetű volt, igen higgadtan, bár önérzetesen viselkedett. Röviden és szabatosan felelt az elnök hozzá intézett kérdéseire és legvégül meggyőzően foglalta össze álláspontját.

De hiába volt minden iparkodás, a bíróság sajtó útján elkövetett kétrendbeli rágalmozás vétségéért 500 P pénzbüntetésre ítélte Elek Arturt, a tárgyalás erkölcsi győztesét, mert megállapításait állítólag nem sikerült bizonyítani.

Művészeti frói munkálkodása azonban mégsem folyt olyan anonym, mint Móricz felköszöntőjében mondta. A Nyugatba írt cikkeit szígnálta. Azonkívül a következő könyvalakban megjelent műveit ismerjük: Nagy Balogh János, Élete és művészete (1922), Három művésznemzedék (1925), Fáy Dezső a festő és illusztrátor (1929), Hogy nézzünk képeket (1930), Liebl Ervin (1935), azonkívül egy remek előszót a Renaissance mesterei c. díszműben.

Hogy hogyan írt? Ennek bemutatására hadd idézzem egy rövidke tanulmányát, mely a Nyugat 1929-es évfolyamában jelent meg. Babits Mihály nézete szerint ez volt a legszebb prózaírás, mely ebben az évben a Nyugatban napvilágot látott. A Nürnbergi Madonnáról szól, melynek szobrát budapesti kiállításon láthattuk; „Nem tudni, hol született, sem azt hogy évszázadokig hol volt a lakása. Nem tudni, hogy templom volt-e valaha a lakóhelye, vagy palota falának mennezeses fülkéje, nem tudni, hogy egymagáért faragta-e szobrása, vagy az isteni üdvözlöt hozd Gábrriel arkangyal párjának. Nincsen se története, se mestere, sem apja, sem multja, — olyan mint a lehullott csillag, melynek születése csoda. Egyszer csak megvolt, s kései polgártársai úgy néztek reá, mint régmúlt idők emebralakká változott áhítatára.

Olyan is, mintha testének anyaga, melyből a művész faragta, maga az áhítat volna. Régi templomokban századéves zsolozsmák zsongása, embersokadalmak szorongó könyörgése, a tömjén füstje és az ősi orgona bűgása néha csodálatos alakzatokká csapódik össze, szent férfiak és nők alakjává, melyeken az Isten fényessége dereng és az örök emberi gyötrődés borong. Így születetett a nürnbergi Madonna is, évszázadok bánatának és gyönyörűségének vajudásából. Az apja a vágyódás lehetett, egy művészlelek vágyódásán által az egész népnek és az egész kornak vágyódása valami legtisztább után, ami emberentúl való és mégis emberi legyen. A legrégibb, a legnemesebb nemzetségek legtisztább gyermekéről álmódott a művész, aki megalkotta.

Gótikus ihletből, égnek törő szögletes és hegyes vágyódásból enyhén és gyöngédeden kikerekedett lágyság az alakja. Sudár fa, — végén korona, a kicsiny fej olyan mint az alig bomló bimbó. Fölfelé néz és fölfelé emeli két összecsukódó gyönyörű kezét. Ahogy keze csuklóban hátrahajlik és gyermekujjai kinyíló tenyerébe fogódnak, kezének tördelése-e, mint ahogy némelyek gondolták, az anyai kétségbeesés mozdulata-e, vagy a görcsös imádság? Anyáé-e már ez a szűzi szenteség, amelyben akkora méltóság?

Muzsikát vél hallani a fül, a himbálódzó vonalaknak, az egymást gyöngéden ellensúlyozó mozdulatoknak, a fej hajlását követő karoknak, a lány gráciával előrelépő lábának, a suhogva lobogó köpenyszárnyaknak, a zizegve gyűrődő ruharáncoknak, a hátul egyetlen hullámban leomló köntösnek, a selymesen tapadó fejkendőnek ritmusát. Szívig ható muzsika.

Más művészeteknek is megvan a maguk Madonnája. De egy sem olyan egyetlen a maga nemében, mint ez. Sok nemzedék művészei keresték, sok kövön, sok fatuskón kísérleteztek vele hasztalan. A németek Madonnája rusztikusnak született, tagbaszakadtak, nehéznek. Mennyi időbe telt, míg megfinomodott. Mennyi idő elmúlt, míg a bambergi Madonna rejtelmes feje megszületett. Lassan és fáradsággal keresgálték örökölt álmaik vonásait és arányait.

Keresték azt az egyetlen a szobrászok anyagukban, amelyben egy egész nép a maga vágyódásának kifejezésére ismer. A népek mind angyalokkal álmodnak és legvadabbak és legszelidebbek is álmukban tisztavízű források felé vágyakoznak, melyeknek partján az üdvösség pázsítja zöldel. Vágyódásukhoz a művészek keresik az alakot és néha megtalálják, néha csak azt hisszük, hogy megtalálták. Hosszú hozzá az út és sok rajta a csalódás. De ha megtalálták, akkor elnémul előtte minden kételkedés. A szívek dobogása meghalkul, a térdek megroksadnak.

Ilyen a nürnbergi Madonna. A germán tisztaságideálnak, a germán szépségideálnak, a népek legnemesebb és leggyöngédebb vágyakozásának emberalakká változott zsolozsmája."

Ennél szebben sem előtte, sem utána nem írt le, nem jellemzett magyar író műtárgyat. Láthatjuk, hogy Eleknek is az volt az elve, hogy előbb látnia kell, át kell éreznie a képzőművészeti alkotást, le kell írnia, hogy milyen és csak azután jöhet számba a miért. Követendő példának ajánlom ezt a néhány soros jellemzést a mai fiatal művészeti íróknak, akik gyakran elmulasztják azt, hogy valóban megismerkedjenek témájukkal.

Ez az írása Eleknek jellemző minden előbb felsorolt művére. Nagy Balogh Jánosról, erről a ma érdemtelenül elhanyagolt proletárművészről ő írt legtalálóbban, legszebben. Fáy Dezsőről a már-már elfeledett nagy grafikusról úgyszintén.

Itt kell felemlítenem, hogy Nagy István és Derkovics Gyula művészetének is teljesen átérző, kitűnő méltatója volt, még pedig majdnem mindenkit megelőzve.

Pár szót ejtek az emberről is. A szépségnek ez a rajongója a maga személyére puritán volt, sőt majdnem aszkéta. Nagyon egyszerűen öltözködött, minden feltűnést került. Mindig szürke ruhát hordott, magasan záródó mellénnyel, amelyből csak csokorra kötött széles fekete nyakkendője látszott ki. Fején gyűrött, kis, szürkén fekete, puhakalapot viselt, lábán fekete cipőt, az egyiknek talpa, sántasága miatt több ujjnyi vastag. Felöltője ősszel, télen fekete szövetszövetből való. Életmódja is az aszkétáé volt. Ételen, italban fölötté mértékletes, takarékos. Spórolt, hogy két nagy szenvedélyét mentől jobban kielégíthesse. Az egyik a könyvvásárlás, a másik az Itáliába, Német- és Franciaországba utazás. Szinte elképzelhetetlen, hogy végtelenül egyszerű berendezésű szobájában a padlótól egészen a mennyezetig, persze két-három sorban is, hogyan fért el jó egy pár ezernyi kötet könyvtára. A könyvek egy szakadatlan munkásságban eltelt élet szerszámai voltak. A művészetnek és történetének, a vele összefüggő segédtudományoknak nem merülhettek fel olyan mellékkérdései, melyek után éber érdeklődéssel ne nyújtotta volna ki kezét. Az ókor művészete ugyanolyan mértékben foglalkoztatta, mint a legújabb koré. A művészet látható jelenségei megismerésének szentelven életét, sokat utazott, s mindenhonnan hozott házi konyvet, képet, katalógust. Kötet-ről-kötetre szaporodtak a művészek írásai művészekről, városmonografiák, útleírások, különösen Itáliáról. Nagy ritkaságok, pazar kiállítású díszművek nem hiányoztak könyvtarából. A gazdájuk szegény ember volt, aki egész életét a művészeti szép megismerésének szentelte. Ebben a lelkes és egyben áhítatos törekvésében voltak segítői könyvei. Egész könyvtárát közcélra szánta, a művészeteket a Szépművészeti Múzeumra, az irodalmiakat a Fővárosi Könyvtárra hagyta. Végzetlen gondolat volt számára az, hogy egykor talán majd olyanok kezébe jutnak, akik törekvéseire és idealizmusra hozzá hasonlóak. Akiknek a művészettel való foglalkozás olyan életet betöltő hivatás, mint neki.

Eszményi barát volt, önzetlen, jóságos, megértő. Osvát emlékét rajongó szeretettel őrizte, Móriczot, Babitsot, Gellértet, Schöpfung, Beck Ö. Fülöpöt nagyon szerette. Művészeti frói mivoltuk miatt különösen kedvelte és nagyrabecsülte Petrovics Eleket, Réti Istvánt, Fülep Lajost. Benne éltem ebben a környezetben s nem átalom kimondani, hogy ezek hárman azok, akik igazán megértették őt. Sem Móricz, sem Babits nem tudtak olyan mélyen belelátni működésének fontosságába. Egyikük sem vetekedhet velük képzőművészeti ízlés, ismeret és intuíció szempontjából. Réti István nem csekély hatással is volt rá. Fülephöz viszont a legmélyebb emberi őszinteség kapcsolta.

Amikor a zsidóüldözések elkezdődtek Nyugaton, majd áterjedtek mihozzánk és elvadultak, Elek mélyen megrendült. Lassanként visszavonult budapesti baráti körétől, elmaradt a szerdai vacsorákról, hol Petrovicsal, Rétilvel és még egy-két barátjával találkozott. Ezt is gyöngédségből tette, mit mondhattak neki ezek, akik nem tartoztak az üldözöttek közé, nem akarta őket feszélyezni. Csak Fülep Lajossal tartotta fenn sűrűn az érintkezést. Hozzá intézett leveleiből közlök részleteket. Megrázó, gyönyörűen írt emberi megnyilatkozások:

1938. okt. 10-én kelt leveléből:

Sok nehéz megmondanivalóm volna, olyan, amilyenről írni is nehéz dolog, gondolkodni is fájdalmas. Olaszországba is nehéz szívvel indultam és végig nehéznek éreztem szívemet. Nem volt egy olyan boldog pillanatom sem, amilyent annyit köszönhetek Itáliának. Boldognak érte azt a rövid tartamú állapotot, amelyben az ember sem a múltját nem érzi, sem a

jövőjét, hanem teljesen feloldódik a jelenben. Pedig milyen szép az élet! Milyen kifogyhatatlanul szép. S én mégis állandó készenlétben állok, a végső elindulás jelét várom. Olyan vékony az a fonál, amely ehhez az élethez fűz, hogy egy lehellet elszakíthatná. Nem barátom, nem kívánok megalázottságban élni; nem fogadok el alamiznaszámba menő megkülönböztetést sem. Én egyszerűen ember vagyok, s ha emberi módon nem élhetek szabadságban és kikezdtelen önérzettel, akkor egy pillanattig sem akarok élni. A kenyeremnek javát már megettem — már héjáig értem — s néhány órával, vagy évvel előbb vagy utóbb megyek, amúgy is mindig. Azzal a meggyőződéssel fogok eltűnni, amivel szegény drága Osvát Ernő búcsúzott el tőlem: hogy kár volt megszületnem. Vigasztaló érzés, hogy nem marad magom, s hogy eltűnésem alapos lesz.

1939. febr. 10-én kelt leveléből:

Röviden beszámolok arról, hogy mi történt bennem karácsony óta. Néhány hét olyan tompaságban telt el, aminőt az érez, kit hátulról fejbe vágunk. Gépies kényszerszorgolatok nappal és éjszaka. Emberek társaságának teljes kerülése. Közben minden végső konzekvencia végiggondolása a legapróbb részletekig. Az eredmény az lett, hogy elintéznivalóim vannak még ezen a földön; addig nem lehet szó távozásról, mert hisz nem éppen magamat érdekelnek az elintéznivalók, hanem másokat. Túlságosan nehéz teher lenne azzal a tudattal menni a szabadulásba, hogy másokat gondban és bajban hagyok. Azzal, hogy mindent végiggondoltam és végigképzelttem, a legvégsőbb részleteket is a legaprólékosabban, meg is szabadultam a kínzó gondolatok terhétől. Az elhatározás kész, a megvalósítás részleteivel is tisztában vagyok: így felkészülten nyugodtan megvárhatom az óraütést...

Azt kérdi, hogy existenciámban érint-e az ami készül? Annyira érint, hogy egyenesen megsemmisíti existenciámat... Ha elgondolom, micsoda embersalak dönt itt százezrek sorsáról. Milyen műveletlen, civilizálatlan horda. Micsoda érvekkel dolgoznak. Az egész eszközjárása. Csak egyben tökéletesek, a gonoszságban. De nyugodt vagyok. Már régen nem érzem idegeimet és így jó. Néhány napja beleléptem 63-ik esztendőmbe. Nem eleget éltem? Szegény apámon, szegény anyámon máris túltettem. Drága hugomon is, pedig ő annyira szeretett volna tovább élni. Én már régen nem...

1939. febr. 16-án kelt leveléből:

Égészen nyílt leszek, olyanról is beszélni akarok, amiről sohasem szoktam. Az életem befejezését én úgy képzeltem el, hogy addig élek, míg dolgozni tudok és kenyeremet megkeresem. Más lenne, ha kötelesség fűzne az élethez; ha például élné még anyám. De emígy semmi, de semmi értelme sem maradna rám az életnek. Nem tudom beszéltem-e arról, hogy mennyire magammal meghasonlott ember vagyok. (Az ilyesmiről nem könnyű szívvel beszélni ember.) Az életideál mögött, amely bennem kialakult, olyan messzire elmaradtam, hogy csak szegyenkezve tudok rágondolni és mély szegyenézés fog el, hogy az után, amitől annyira elmaradtam, egyáltalán élni tudok.

Régesrégi érzéseim és gondolataim ezek. Régen szenderegnek bennem, de fölébrednek, ha olyanféle válság elé kerülök, mint ez a mostani. Már nagyon régen nem fájnak, nagyon nyugodtan tudok velük foglalkozni...

Úgy látom, hogy a határozás még nem annyira sürgős. Imrédy a dúvad elment és talán enyhül most a helyzet. Lehet, talán valószínű is, hogy a kamara előttem is megnyílik s akkor helyén marad Agaí és Kóbor is s a helyemen én is. Volt idő, amikor katasztrófia árán is boldogan szabadultam volna az újságírástól. De az idő jól beleragasztott s lám úgy ragaszkodom most már hozzá, mint holmi buen retiróhoz.

1940. aug. 18-án kelt leveléből:

Szörnyű idegpróbákat értem meg. Úgy védekeztem az összeomlás ellen, hogy abba-hagytam az újságolvasást. Belé sem nézek a lapokba, a rádiót pedig úgy kerülöm, mint a régiek a pestist. Ilyen mesterséges módon valahogy megvoltam. De ami az életnek értelmet és ízt ad, a munkakedv, elkerült. Nemcsak írni nem írtam semmit ebben az egész esztendőben, de olvasni sem tudtam igazán. Pedig mennyi minden érdekel, és mennyi tervem vár megvalósításra... — Óh, bár tudnék kiszakadni az időből és olyan mértékig belefeledkezni abba, amivel foglalkoznom olyan kívánatos, hogy semmit se lássak, semmit se halljak, semmit sem érezzek abból, ami körülöttem történik...

1941. július 29-én kelt leveléből :

Don Lodovico Carissimo, most én késtem a válasszal, helyesebben azzal, hogy életjelet adjak magamról. Folyton készültem rá és folyton halasztottam. A legutóbbi levele annyira emlékeztetett a magam időnként megismétlődő kétségbeejtő állapotaimra, hogy arra gondoltam, a Maga lelke szorultságán is majd az idő múlása segít. Nehéz lett volna vígasztaló érveket találnom. Az én lelkem nem tudom, minek köszönjem, úgy rendezkedett be, hogy ami csapásnak és katasztrófális fordulathat látszik, azt nem bocsátja magába. Nem hagyja, hogy tudatra ébredjen benne. A gyér és sovány kedvező hírekből igyekszik táplálkozni és erőben maradni. Valószínűleg mások is így vannak vele, olyanok, akik nem igyekeznek fejüket az események közé (már mint az eseményekről beszámoló, vagy hazudó újsághírek közé) fúrni. — Azokban a húsvétkörnyéki vígasztalan napokban egyébiránt abban kerestem megnyugvást, hogy a tatárjárás korát igyekeztem elképzelni. Az akkori magyaroknak épp oly reménytelen lehetett a helyzete, mint amilyenek mai nap látszik. De mégis csak két évig tartott. Akkoriban az egész világ meghódításáról volt szó s a hódító azzal eredményhez, hogy felkészületlen országokat rohant meg gondosan felkészülve és addig ismeretlen harci módszerekkel. Világos, hogy egy egész világ ellenében mindez a katonai előny csak pillanatnyi előny, egy pillanaton — némi pesszimizmussal — emberöltőket értve.

Másik vígasztaló motívum annak a sok német katonának látása volt, aki abban az időben Pest és Buda utcáin cikkázott. Hát nem csupa Übermensch volt. Ellenkezőleg, kicsiben nagyban olyan mint a katonák általában. Csodátételről az ő esetükben sem lehet szó, legfőleg sokkal alaposabb előkészítésről és vak fegyelembre törésről. Ezt sem nehéz utánozni, ha bizonyos időt reásháznak. Tehát ez is ephemer előny, erre sem lehet világuralmat alapítani. Hogy nem megállíthatatlanok, azt most megmutatták az oroszok. Én persze (és erről nem tehetek) nem tudom a helyzetet olyan megnyugtatónak látni, mint sokan mások. A jövő fejleményeinek kitalálásához semmi képességem sincsen. Várom a dolgok és bennök a magam végét. Szívből sajnálom a nálam fiatalabbakat, mert az ő életük legértékesebb része nyilván elromlott. A magamé szóra sem érdemes, mert az már csak néhány év, ha ugyan annyi is.

Szomorú, hogy az emberiség előrefelé való útján visszavetődik, de majd előlről kezdődik minden. Az emberiség jövőjét nem féltem, csak a jelenét sajnálom . . .

Utolsó leveléből, mely 1944. április 15-én kelt :

Carissimo, 12-én írt levél ma érkezett, tehát nem nagy késéssel s én rögtön felelek reá. Roppant súlyt vett le rólam a levél, mert komoly aggodalomban voltam Maga miatt . . . Miután első leveletem elindítottam, akkor jutott eszembe, hogy Magának . . . -on, vagy hol ellenségei vannak s mi könnyebb és egyszerűbb, mint olyan időben, melyet nem törvény szabályoz, pusztá feljelentéssel bajba dönteni valakit. Rossz érzések között vártam valami életjelet, s mikor olyan nem jött, elküldtem második leveletem . . .

Természetes, hogy az olyan levélre, mint az enyém, bajos választ írni. Hiszen ez a levél olyanféle volt, mint az az üvegpalackba zárt üzenet, amelyet a hajótörött dob a tengerbe. Mikor a fordulat bekövetkezett és megismerkedtem körülményeivel, azonnal tisztában voltam azzal, hogy az életem befejeződött, de nem úgy, ahogy eddig is éreztem: erkölcsi és tevékenységi értelemben, hanem fizikai mivoltában is. Belátom, olyan lelkiállapotban, mint akkor voltam, nem helyes dolog levelet írni. Az írón nem könnyít, annak aki olvassa, összefacsarja szívét. Segítség nincsen és nem is lehetséges. (Nem is gondoltam reá.) Ez is kései tanulság, már csak a másvilágon veszem majd hasznát. Pedig mint első levelemben jeleztem, nekem is biztató reménysejtem voltak . . . Ez is kútba esett . . . A kormány legközelebbi intézkedései között várható a könyvkiadás „megtisztítása” is. A honoráriumot azonban kevés híján megkaptam. Igazi szerencse, mert biztosítja azt a néhány hónapot, mely talán még vár reám. Talán, mondom, mert nem bizonyos, nem is valószínű, hogy megvárjam azt, ami reám várokozik. Az eddigi intézkedések közül engem különösen kettő érintett mélyen. Az egyik a sárga jelvény. Nem viselem. Úgy terek ki előre, hogy nem mozdulok el hazulról. A sógorasszonyom gondoskodik testi ellátásomról, s itthon jóval egyszerűbben és olcsóbban élek, mint vendéglőben. — A másik intézkedés lakásom igénybevételének fenyegetése . . . Ami könyveimet illeti, megírtam végrendeletemet, aláírtam a kötelező négy tanuval és tartalmát megismerttettem Ényvvárral. Megígérte, hogy halálom után nyomban a Fővárosi könyvtárba szállíttatja a könyveket s ő gondoskodik ott szétosztásukról, úgy, ahogy azt végrendeletemben meghagytam.

Higye meg, nem fáj a búcsú. Dolgomat én — rosszul és tökéletlenül — elvégeztem ezen a földön. Nem kívánok többet megérni, mint amennyiben jórészt akaratlanul részem volt. Hogy öreg koromra bujdosló lettem, aki nem mehet ki az utcára, mi tagadás, fáj, pedig a sérelmek között talán a legjelentéktelenebb, mert merőben külsőséges. De fáj azért, mert olyan nyilvánvalóan gonoszság; a megalázás szándéka az indítója. Nagyobb baj, hogy az idegeimet kezdte ki ez a hosszú állapot. A napról-napra várás izgalmát szívszorulásban érzem és

abban, hogy semmibe sem tudok elmerülni, hogy gondolataim folyton egykörben járnak, hogy kényszerképzetek kínoznak nappal és éjjel is. Azelőtt sohasem emlékeztem álmaimra. Most a nappal eseményei valósággal kiszíneződnek, plasztikussá tömörülnek és fantasztikussá torzulnak álomban. Fáradtan ébredek belőle. Különösnek tetszhetik, de aránylag legnyugodtabbnak légitámadás idején, a pincében érzem magamat. Ott egyformák vagyunk mi emberek, nem tesz közöttünk különbséget se származás, se egyéb babona. Békés hely volna, ha közönsége nem fecsegne és nem nyilvánítana véleményt a zsidókérdésről. Érthetetlennek tetszik, hogy a propaganda ereje még az olyan helyzetben is érvényesülni tud . . . szeretettel öleli Artur.

Április 25-ére virradó éjjel agyonlőtte magát.